

² Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т. 1. С. 231.

³ Там жа. С. 8.

⁴ Там жа. Т. 2. С. 296.

⁵ Гл.: Евгеньева А. П. // Лексикографический сборник. Вып. II. М., 1957. С. 177.

⁶ Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959. С. 96–97.

⁷ Словник Української мови. Київ, 1973. Т. IV. С. 43–44.

⁸ Перерва В. М. // Современная русская лексикография 1977. Л., 1979. С. 110.

А.А.ПАЦЕХІНА

ВЫМАЎЛЕННЕ ПАЧАТКОВАГА ЗВОНКАГА ВЫБУХНОГА ЗАДНЕЯЗЫЧНАГА ГУКА Ё СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Моўная норма — гэта сукупнасць найбольш устойлівых традыцыйных рэалізацый элементаў моўнай сістэмы, якія адбіраюцца і замацоўваюцца ў працэсе грамадскай камунікацыі. Нарміраванасць з’яўляецца спецыфічнай прыметай літаратурнай мовы, прычым норму можна лічыць як лінгвістычнай, так і сацыяльна-гістарычнай катэгорыяй, таму што, з аднаго боку, у ёй адлюстроўваюцца ўсе змены, якія адбываюцца ў мове грамадства, а з іншага боку, адзначаецца імкненне да стабільнасці, як гэта назіраецца і ў самім грамадскім жыцці.

Прызнанне моўнай з’явы або факта нарматыўным заснавана на прымяненні такіх крытэрыяў, як адпаведнасць гэтай з’явы ці факта структуры мовы, рэгулярнае і шырока распаўсюджанае масавае аднаўленне дадзенай з’явы ў працэсе камунікацыі, грамадскае прызнанне яе нарматыўнасці і кадыфікацыя ў граматыках, даведніках, падручніках, слоўніках і г.д.

Звернемся да адной з арфаэпічных норм сучаснай беларускай мовы. Гаворка пойдзе аб пачатковым звонкім выбухным заднеязычным гукі. Вядома, што, за рэдкім выключэннем, гук, які абазначаецца на пісьме літарай *г*, у адпаведнасці з арфаэпічнай нормай вымаўляецца як шчыліны фрыкатыўны зычны [ʝ], [ʝʲ]: [ʝаворка], [ʝолас], [ʝлыбок], [ʝнуца], [ʝразь], [ʝід], [ʝеній і г.д. Аднак Ф.М.Янкоўскі адзначаў у сваім падручніку, што “да нашага часу дайшла невялікая група запазычаных слоў з выбухным [g]: *ганак, гонта, газа, гузік, гвалт* і інш.”¹ Дададзім да гэтага невялікага спісу яшчэ шэраг слоў, якія падаюцца ў “Слоўніку беларускай мовы” (пад рэдакцыяй М.В.Бірылы): *ганталь, гарнец, гарсэт, гергетаць, гзымс, гіз, гіль, гільза, гіпс, гірса* і некаторыя іншыя, а таксама, зразу мела, словы, вытворныя ад іх.

Можна дапусціць, што асноўным фактарам, які абумоўлівае вымаўленне пачатковага выбухнога заднеязычнага [g], з’яўляецца запазычанне характар слова. Тады перад даследчыкам непазбежна ўстане праблема параўнання названых слоў-выключэнняў з астатнімі, у тым ліку і з запазычанымі, якія вымаўляюцца ў адпаведнасці з правіламі. З дадзенага пункту гледжання нельга не звярнуць увагу на тое, што ў сучаснай беларускай мове ўжываецца вялікая колькасць слоў, запазычаных даўно, нават у адзін час з назоўнікамі *ганак* ці *гузік* (напрыклад, *гайдук, гак, гандаль, гмах*), а таксама больш познія запазычання, якія вымаўляюцца, аднак, з рэгулярным фрыкатыўным [ʝ]. Калі лічыць, што менавіта запазычаны характар слоў абумоўлівае паяўленне [g], то неабходна, у першую чаргу, як мага паўней акрэсліць наступныя факты: больш-менш дакладна вызначыць час, шлях і ўмовы запазычання, шлях і спосаб засваення і сферу ўжывання лексем. (Дарэчы, наўрад ці можна аднесці да запазычанняў дзея-слоў *гергетаць*, паколькі ён, відаць, мае гукапераймальны характар).

Сказанае вышэй датычыцца фіксавання нормы вымаўлення пачатковага выбухнога [g] у навукова-метадычнай, вучэбнай і даведачнай літаратуры. Далей

мы паспрабуем прааналізаваць рэгулярнасць і масавасць ужывання гэтага гук у працэсе вуснай камунікацыі.

П.А.Садоўскі лічыць гэты гук лексічна абумоўленым, што, на наш погляд, не зусім дакладна і абгрунтавана. Па яго назіраннях, [ɛ] (выбухны) амаль не засведчаны ў маўленні інфармантаў-дыктараў ("у тым ліку і ў словах тыпу *гонта*, *ганак*, *гузік*, якія звычайна прыводзяцца ва ўсіх падручніках і даведніках як выключэнні"). П.А.Садоўскі адзначае таксама асаблівасці мовы пісьменнікаў старэйшага пакалення, дзе назіраецца больш шырокае кола слоў з ініцыяльным [ɛ]: *грошы*, *гераічны*, *герой*, *газета*, *габлі*, *граница*, *густ*, *граф* і інш.² Даследчык робіць вывад аб тым, што "з'яўленне змычна-выбухнога [ɛ] у пэўных словах у пісьменнікаў старэйшага пакалення можна <...> аднесці да экспрэсіўных фаналагічных сродкаў, якія, безумоўна, павінны ўлічвацца ў творах моўных выяўленчых жанраў (мастацкае чытанне, тэатр і інш.)"³, такім чынам адмаўляючы выбухному [ɛ] у правах нарматыўнасці.

Выбухны [ɛ] для перадачы экспрэсіі ўжываецца ў паўночна-усходніх беларускіх гаворках. У назвах асоб (назоўніках) гэты гук з'яўляецца дадатковым сродкам стварэння экспрэсіўнай (часцей — адмоўнай) ацэнкі: [ɛ]ар[ɛ]ара, [ɛ]ар[ɛ]арына 'слабы, худы, хворы чалавек'; [ɛ]ахаўка, [ɛ]ахавіна 'вельмі здаровая, дародная, энергічная жанчына (радзей — мужчына)'; лю[ɛ]а 'даўганогі чалавек' і інш. Як бачым, выбухны [ɛ] у гэтых назоўніках сустракаецца не толькі ў пачатковай пазіцыі, але і ў сярэдзіне слоў. Наяўнасць гэтага гук не можа лічыцца вынікам рускага ўплыву: большасць гэтых слоў адсутнічае ў рускіх гаворках.

Паколькі метады лінгвістычнага назірання вымагае працяглага часу, для вывучэння функцыяніравання гукаў [ɹ] і [ɛ] (а таксама іх мяккіх варыянтаў) у вусным маўленні мы аддалі перавагу іншаму метаду даследавання: было праведзена анкетаванне-апытанне, мэтай якога была эксплікацыя тэндэнцый сучаснага вымаўлення слоў з пачатковым [ɛ]. Апытанне праводзілася сярод студэнтаў I і IV курсаў філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (агульная колькасць — каля 300 чалавек). Кожнаму з інфармантаў прапанавалася п р а ч а т а ц ь спіс слоў (усяго 5 лексічных адзінак), надрукаваных на картцы. Спіс змяшчаў словы, якія вымаўляюцца з рэгулярным фрыкатывым ініцыяльным [ɹ], [ɹ] — *гісторыя*, *гільза*, *галава*, а таксама словы-выключэнні з ініцыяльным [ɛ] — *ганак*, *гузік*. Асобныя з інфармантаў (галоўным чынам, выпускнікі Гуманітарнага ліцэя) адразу папярэдзілі, што разумеюць сэнс апытання і ведаюць, якія з прапанаваных слоў вымаўляюцца з выбухным гукам. Іншая карціна назіралася на IV курсе. Амаль палова ўсіх студэнтаў вымаўляла словы-выключэнні згодна з арфаэпічным правілам, г.зн. з пачатковым [ɛ], аднак менавіта гэтыя студэнты адзначалі, што, ведаючы аб выключэннях, звычайна не прытрымліваюцца літаратурнай нормы вымаўлення. Гэты факт, безумоўна, вельмі важны, паколькі дазваляе ўявіць агульную карціну спантаннага маўлення.

Такім чынам, у наяўнасці прасочваецца змена пакаленняў і заняпад старой нормы. Гэты вывад пацвярджаецца на прыкладзе апытання рэдактараў выдавецтва "Народная асвета": калі маладзейшыя рэдактары (30–40 гадоў) вымаўляюць [ɹузік], [ɹганак], то старэйшыя ўпэўненыя сцвярджаюць, што ведаюць правіла яшчэ са школьных гадоў. Можна, такім чынам, сцвярджаць, што, як піша Л.Ц. Выгонная, беларускай мове не пагражае "пашырэнне слоў з выбухным заднеязычным гукам"⁴.

Трэцяя рыса моўнай нормы — адпаведнасць паміж пэўнай з'явай і структурай мовы. У нашым выпадку нельга сцвярджаць, што зычны [ɛ] уяўляе сабой структурную анамалію, бо ў кожнай мове, якая мае ўстойлівыя літаратурныя традыцыі, існуе дыферэнцыяцыя паміж кніжным і гутарковым стылямі. Так, напрыклад, у рускай мове, у якой кадыфікаваны выбухны [ɛ], тым не менш шэ-

раг слоў рэкамендуецца вымаўляць з фрыкатыўным заднеязычным: [ʃ] *господи, бла[ʃ]о* і інш.

Такім чынам, праведзены аналіз ужывання выбухнога [g] у сучаснай беларускай літаратурнай мове не дае магчымасці зрабіць адназначны прагноз аб яго далейшым лёсе. Існуе рэальная магчымасць таго, што гэты гук будзе захаваны ў якасці спецыфічнай фанетычнай прыметы кніжнага стылю, чаму спрыяе сучасная інтэнсіўная распрацоўка стылявой і жанравай дыферэнцыяцыі беларускай мовы. Аднак моцнай з'яўляецца таксама тэндэнцыя да набліжэння літаратурнай мовы да гутарковай, што можа прывесці да выцяснення выбухнога [g] больш пашыраным фрыкатыўным.

¹ Я н к о ў с к і Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Мн., 1983. С. 113.

² Гл.: Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., 1983. С. 136.

³ Там жа. С. 137.

⁴ В ы г о н н а я Л. Ц. Інтанацыя, націск, арфаэпія. Мн., 1991. С. 205.

Ю.Б. ДАРАФЕЕВА

ХАРАКТАР СІНАНІМІІ І ВАРЫЯНТНАСЦІ ПРЫ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ НАМІНАЦЫІ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ПАНЯЦЦЯЎ (на матэрыяле беларускай мовазнаўчай літаратуры 20-х гг.).

Неадкладныя патрэбы новай нацыянальнай школы і маладой беларускай навукі ў 20-я гг. нашага стагоддзя стварылі перадумовы для актыўных тэрмінатворчых працэсаў. На працягу кароткага перыяду (прыблізна 10 гадоў) распачалося фарміраванне тэрмінасістэм у розных галінах ведаў, вынікі якога даюць багаты матэрыял для вывучэння асаблівасцяў намінацыі ў мовазнаўстве. Тэрміналагічная намінацыя найперш мае мэтанакіраваны, а таму ў некаторай ступені штучны характар: часцей за ўсё новыя лінгвістычныя адзінкі ствараюцца канкрэтнымі асобамі, вынікі працы якіх праходзяць пэўную апрацаваную (спецыяльна абмяркоўваюцца, ухваляюцца або адвяргаюцца) і або ўводзяцца ў навуковы ўжытак, або застаюцца па-за яго межамі. Усе намінатыўныя тэрмінаадзінкі звычайна замацоўваюцца найперш у пісьмовым выглядзе і часцей за ўсё фарміруюцца на аснове наяўных моўных сродкаў.

Адной з асаблівасцяў намінацыі на пачатку развіцця любой тэрміналогіі з'яўляецца ўзнікненне сінанімічных і варыянтных адзінак для выражэння аднаго зыходнага паняцця. Узнікненне адзінак такога кшталту можа тлумачыцца рознымі прычынамі, асноўнымі з якіх у беларускай лінгвістыцы 20-х гг. можна лічыць адсутнасць вопыту і традыцый у тэрмінатворчасці, пачатковы стан развіцця мовазнаўства на Беларусі і практычную адсутнасць навуковай літаратуры на роднай мове, у сувязі з чым шмат моўных паняццяў і з'яў не мелі акрэсленага азначэння. Такое становішча вымушала навукоўца або выкарыстоўваць іншамоўны, або прапаноўваць свой варыянт патрэбнага тэрміна. Агульная неўнармаванасць лексічнага складу беларускай мовы таксама не спрыяла адзінству тэрміналогіі ў розных аўтараў.

Лінгвістычныя сінанімія і варыянтнасць праявіліся перш за ўсё ў наяўнасці дзвюх і больш розных па форме тэрмінаадзінак для наймення аднаго і таго ж паняцця. Пры гэтым у працэсе намінацыі часта выкарыстоўваюцца спосабы, сярод якіх можна вылучыць два наступныя:

а) выкарыстанне ўнутраных сродкаў беларускай мовы;

б) запазычанне слоў і іх кампанентаў з іншых моў.

Пры гэтым прасочваецца досыць выразная тэндэнцыя ва ўжыванні гэтых спосабаў. Згодна нашым назіранням, тэрміны, ўтвораныя пры дапамозе ўласных сродкаў беларускай мовы, найчасцей выкарыстоўваліся ў школьных мовазнаўчых падручніках для пачатковай і сярэдняй школы, бо такія тэрміны лёгка ўспрымаюцца дзяцьмі і спрыяюць хуткаму засваенню адпаведных паняццяў. Што датычыць запазычаных тэрмінаў, то яны часцей за ўсё сустракаліся ў навуковых тэкстах, а таксама ў падручніках для тэхнікумаў і ў кнігах для на-